

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 3 . Sayı 6. Güz 2007

Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlâlleri, 1826

Necmettin AYGÜN

Ankara

AYGÜN, Necmettin, Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlâlleri. *CTAD* Yıl 3, Sayı 6 (Güz 2007), 89-116.

Rusya'nın modernleşmeye başlayarak büyüme devrine girdiği XVIII. yüzyıl Osmanlı devletinin çözülme süreciyle aynı zaman dilimine denk geldiğinden iki devlet arasında takip eden yüzyılda meydana gelen siyasî ve askerî mücadeleler çoğunlukla Osmanlı devletinin aleyhine sonuçlanınca bilhassa sınırlarda, ve yerleşimlerde devletlerin birbirleriyle barış sürecinde olduğu dönemlerde bile savaşları aratmayacak sıkıntılara; mücadelelerin sahnesi olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Kafkasya, Kars, Sınır.

AYGÜN, Necmettin, Russo-Ottoman Struggle in Caucasia and Infringements of Frontier surroundings Kars. *CTAD* Yıl 3, Sayı 6 (Fall 2007), 90-116.

As a result of the political and military contestations between Russian and Ottoman Empires mostly resulting in favour of Russia since the 18th century in which Russian Empire stated to modernize. This time corresponds to the same period when Ottoman Empire began to break up. Especially in the frontier settlements were exposed to military agitations and struggles which were complete substitutes of wars even in the periods of peace.

Keywords: Ottoman Empire, Russian Empire, Caucasia, Kars, Frontier.

Giriş

İstanbul'un fethinden (1453) Irak'ta hâkimiyetin sağlanmasına kadar (1555) geçen süreçte Uzak Doğu'dan Yakındoğu'ya giren bütün ticarî yolları denetim altına alan Osmanlılar siyasî, kültürel ve iktisadî öneme sahip merkezlere doğru genişleme politikasında önemli bir aşamayı başarıyla tamamlayarak iki büyük denizin ve üç büyük kıtanın merkezinde 16. yüzyılın en büyük devleti olma başarısını elde ettikleri gibi İslâm dünyasının temsilcisi olma hakkını da kazanmışlardı.

16. yüzyılın sonlarından itibaren uluslar arası koşullar Osmanlı devletinin aleyhine gelişmeye başlayınca iç siyaset de bu olumsuz gelişmelerden etkilenmiştir. Savaşlarda artık ateşli silahların kullanılmaya başlanmasıyla yanı sıra İspanya'nın 16. yüzyılın sonlarında Avrupa'da önemli bir güç olarak ortaya çıkması, Rusların yine bu yüzyılda kuzey ticaret yolunu denetler hâle gelerek İdil (Volga) havzasından Kafkaslara doğru ilerlemeye başlaması, İran'ın Rusya başta olmak üzere Batılı devletler ile ittifaklar yaparak Osmanlı'nın Doğu sınırlarını sürekli rahatsız etmesi Osmanlı devletinin klasik yapısını etkileyerek bir dizi problemin doğmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı devleti varlığını devam ettirmek için müttefik bulmakta zorlanırken, 16. yüzyılın sonlarından itibaren sonucu başarıyla tamamlanamayan pek çok masraflı savaş da birkaç cephede yürütmek zorunda kalmıştır. Dış kaynaklı bu gelişmeler aslında hiçbir zaman merkezîyetçi olmayan ve gerçekte çok hassas yapılanmalarla birbirine bağlanan iç dengelerin bozulmasına neden olunca iç huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Yenilgiyle sonuçlanan savaşların yarattığı psikolojik ortam mevcut iktidara, padişah ve diğer üst düzey idarecilere olan güveni sarsarken idareciler arasında bölünme ve rekabeti de körüklemiştir. Halk geçim ve güvenlik kaygısıyla tarım arazilerini terk ederek büyük şehirlere, sanayi ve ticaret merkezlerine doğru gelişigüzel hareket etmeye başlamış, bu gelişmeler ise tarıma dayalı Osmanlı ekonomisinin ve devlet düzeninin yıkılmasına, ancak bozulan düzenin yerine uzun dönemde geçerlilik taşıyacak yeni bir düzenin yerleştirilememesine neden olmuştur.¹ Birçok alanda geri kaldığını kavrayan Osmanlı devletinin 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmeleri daha sıkı ve istekli takip ettiği görülmekle birlikte girişilen ıslahat hareketlerine Fransız devriminin (1789) milliyetçi ve özgürlükçü söylemleri olumsuz etki yapmıştır. Kendini toparlamak için ciddi tedbirlere yönelen devlet; III. Selim ve II. Mahmut gibi yetenekli padişahlar, Fransız devriminin etkisiyle isyan eden reayayla uğraşmak zorunda kalınca topraklarını muhafaza edemediği gibi modernleşme çabalarının sonucunu almaya da vakit bulamamıştır. Çıkar esasına dayalı sürekli değişen ittifaklar dünyası hâline gelen 18. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı devletinin gerek siyasi ve gerekse toplumsal yapısını olumsuz yönde etkileyen güçlerden biri şüphesiz Çarlık Rusyası olmuştur.

Çalışmamızda Osmanlı, Rus ve kısmen de İran'ın Kafkaslar ve Anadolu'nun doğusuna hâkim olma mücadeleleri ele alındıktan sonra, 1826-27 yılında Rusların Kars dolaylarında Osmanlı köylerine saldırılarını ele alan bir arşiv belgesi; kaleme alınan bir rapor değerlendirilmiştir.

¹ Osmanlı devletinde gerçekleşen idari ve sosyal gelişmelerin genel bir değerlendirmesi için bkz Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, Çev. R. Sezer, İstanbul, 2004, s.46-57.

Yükselen Rusya ve Osmanlı Doğusu'nda Mücadele

Rusların Kars şehrinin ötesinde kalan coğrafyaya sahip olma mücadeleleri 19. yüzyılda tamamlanmış olmakla birlikte Kafkaslara hâkim olma mücadelelerinin geçmişi 16. yüzyıl başlarına kadar inmektedir. Bilindiği gibi Altınordu devletinin (13-16. yüzyıl) siyasi birliğinin sona ermesi Moskova devletinin tarih sahnesine çıkmasını beraberinde getirmiştir. (1480). Büyük İvan'dan (1462-1505) Korkunç İvan'a (1533-1584) kadar Moskova Knezliği'nin büyümesindeki ilk strateji, ticarî ve siyasi merkezlere sahip Türk-Tatarları geri iterek boyun eğdirilen Slavları daha önce ele geçirilen önemli merkezlere yerleştirmek esasına dayanmaktaydı.² Moskova Knezliği'nin çevresindeki Altın Orda sonrası kurulan Hanlıklara nazaran ön plana çıkmasında, otuz-kırk yıl kadar tahtta kalan uzun ömürlü knezlere sahip olması belirleyici olmuştur. Fetühlerle ele geçirilen bölgelerde yaşayan halkları belirli kentlere toplayarak bir ideoloji çevresinde yönlendirmesi Rus yayılmasının diğer bir önemli stratejisidir. Bu tarz yayılmada uçsuz bucaksız büyüklükteki ova ve nehir sisteminin sağlamış oldukları ulaşım imkânları önemlidir. Nehirler ve bu nehirler çevresinde savunma ve yayılma amaçlı olarak kurulan kale-köyler (*krepost, stanitsa*) sonraları nüfus ile beslenerek şehirlere dönüşmüştür. 1589 yılında Moskova'da Patrikliğin kurulmasından sonra Ortodoks Kilisesi de Çarın denetimine girerek onun siyasi çıkarlarına hizmet etmeye başlamıştır.

Kuzeydoğu Avrupa'daki Altın Orda kalıntılarının esnek parçalar hâlinde yaşayan ve kabile esasına dayalı; merkezi bir sistem oluşturamamış yapılanmaları Rus yayılmasını kolaylaştırmıştır. Altın Orda devletinin parçalanmasından sonra ortaya çıkan Kırım, Kazan ve Astrahan Hanlıklarının kendi aralarında mücadele etmeleri de Rusların güçlenmesine yardımcı olmuştur.³ Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Çerkesler ve Kabardaylar görünüşte Kırım hanlığına, Kefe sancağına bağlıydılar. Kabile esasına dayalı Kafkas yapılanmasında Osmanlı hâkimiyetini tanıyan beyler olduğu gibi tanımayanlar da mevcuttu. Kırım hanlarının Kuzey

² Moskova Knezliği önemli bir güce ulaşırken Türk-Tatar hanlıklarından yeri ve zamanı geldiğinde yararlanmasını bilmiştir: 16. yüzyılda Litvanya'ya karşı Kırım Tatarlarıyla ittifak yapmış ve 17. yüzyılda Sibirya'nın istilası sırasında Jungar Moğollarından asker alarak yararlanmıştır. 18. yüzyıl başına kadar Kırım Hanlığı'na haraç ödeyerek dostluk gösterisinde bulunup, Balık ve Sibirya yönündeki istilâlarında daha rahat hareket etmeyi bilmiştir. Bkz. Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler (1492-1992)*, İstanbul, 2005, s.210 ve Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk-Rus İlişkileri 500 Yıl*, Ankara, 1999, s.25-36.

³ Türk ve İtalyan pazarlarına köle satmak, transit ticaretten vergi toplamak ve egemenlik kurdıkları diğer kabilelerden yıllık haraç toplayarak yaşayan bu hanlıklar merkezi devlet oluşturamadıklarından güçlü bir kuvvet karşısında bölünmekten ve veraset savaşlarıyla birbirlerini tüketmekten uzak kalamamışlardır.

Kafkas halkları üzerindeki vergi esasına dayalı bazı keyfî uygulamaları bölgedeki Osmanlı varlığının pekişmesine engel olmuştur. Bu nedenle bazı Kabarday, Kalmuk ve Nogay beyleri Kırım hanlarının keyfî uygulamaları karşısında Rus yardımını talep ederek, Kafkaslar'da Rus yayılmasına yardımcı olmuşlardır. Esasında Kafkasya'daki Rus ve İran etkisini kırmak için 1569 yılında başlayan Don-Volga nehirlerinin birleştirilmesi projesinde Kırım hanlığının tutarsız tavırları Osmanlı devletinin Kırım ve Kafkaslardaki politikalarının çıkmazlarından biri olarak 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁴

Rusya'nın Orta Asya ve Kafkaslar yönünde rahatça istila hareketlerinde bulunmasında İran'ın Güney Kafkasya üzerindeki emelleri de Rusya'ya kolaylık sağlamıştır. Osmanlı devletinin Hazar denizi kıyılarına ulaşmasını engelleyerek Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarına uzun süre hâkim olan İran, Osmanlı devletinin Kafkaslar üzerindeki manevra alanını iyice daraltarak Rusya'ya hareket alanı sağlamış, bazen de Ruslarla işbirliğine giderek İslâm dünyasında bölücü ve zayıflatıcı bir öge olarak rol oynamıştır. Osmanlı-İran savaşları, Osmanlı hazinesinin savaş harcamalarına akarak tükenmesinin en önemli erkenlerinden biri olmuştur.⁵ Kafkaslar⁶ ve İran toprakları yönüne Osmanlı devletinin Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan genişlemesi, 1590 yılına kadar hızla devam etmiş; bu tarihten sonra ise mücadele daha önce elde edilen mahallerin İran ve Rusya'ya karşı savunulması şeklinde devam etmiştir. Osmanlı devleti ile İran arasındaki savaşlar Güney Kafkasya'ya hâkim olmanın ötesinde bir anlam taşır ve İran'ın Türkmenler üzerindeki faaliyetleri bu savaşların ana nedenlerindenidir. Şii-Sünni ihtilâfı haricinde ipek yolunda hâkimiyet kurma sevdası nedeniyle Yavuz Selim'den 1639 Kast-ı Şirin Antlaşması'na kadar

⁴ Kırım hanı "bölgede dokuz ay kış vardır" gibi asılsız propagandalarla Astrahan seferini ve kanal kazma projesini engellemeye çalıştığı gibi Osmanlı projelerinden Rusları haberdar etmeyi de ihmal etmemiştir. Bkz. M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005, s. 55 ve İnalçık, *agm.*, 30.

⁵ 16. yüzyılda Osmanlı devlet adamlarının Safevilere karşı savaş yapmak için 1555 Amasya barışını bozmak istemeleri üzerine devrin sadrazamı Sokullu Mehmet Paşa'nın ifadeleri üzerinden yüzlerce yıl geçmesine rağmen güncelliğini korumaktadır; özetle: "Sultan Süleyman'ın İran seferinde çok sıkıntı çektiği, Safevilere karşı düzenlenecek seferin çok masraflı ve yıpratıcı olacağı, elde edilen kazançların barışı bozmaya değmeyeceği, reayanın tekâliften ve tecavüz-i askerden peymal olacağı, diyar-ı Acem meftuh olsa dahi reayasının riyyet olmağı kabul etmeyeceği...". Sokullu'nun ifadesiyle Osmanlı'ya "riyyet olmak", bu günkü anlamda bir devlete varandas olarak onunla kader birliğine girmek belirli bir kültürel birikimin sonucuydu ve herkesin barcı değildi bkz. Bilge, *agm.*, s.59.

⁶ Hemen hemen her vadiye ayrı bir kültürün yaşadığı Kafkasya, Gürcü, Laz, Adige/Çerkes, Abaza, Çeçen, İnguş, Avar, Lezgi, Lek ve Dargı gibi Kafkas halklarından; Azeri, Karaçay-Malkar, Nogay ve Kumuk gibi Türk boylarından Ermeni ve Oset gibi Hint-Avrupa kavimlerinden meydana gelen; coğrafi olumsuzluklardan dolayı kuzeyi ile güneyi sadece Derbent (Demirkapı) ve Darval geçitleriyle birbirine bağlanabilen bir coğrafyadır.

geçen 129 yıllık Osmanlı-Safevi savaşları her iki devletin malî iflası haricinde bölge yerleşimlerinin talan edilmesi, sosyal ve iktisadî faaliyetlerin durmasından başka taraflara gözle görülür bir kazanç sağlamamıştır. Aksine, Orta-Doğu ve Anadolu ticaretinin darbe alarak Okyanus ticaretinin ve Astrahan'dan Orta Avrupa'ya geçen yolun önem kazanmasında bu savaşların önemli bir etkisi söz konusudur.⁷

Rusya'nın Avrupa devletleriyle ittifaklar yaparak güneye yayılma siyasetinde 1680'ler önemlidir. 1683 Viyana kuşatmasında Avusturya, Polonya, Venedik ve Almanya'nın yanında yer alan Rusya'nın Viyana bozgunundan sonra Osmanlı devletinden daha cesur taleplerde bulunduğu ve eski çekimser tavrını değiştirdiği görülür. Bilindiği gibi 18. yüzyıl, Avrupa'da merkezî hükûmetlerin, millî devletlerin ve ideolojilerin kök saldıği bir dönemdir. Bu dönem Rusya için Avrupa'dan öğrenme dönemi olarak kabul edilir ve Avrupa'yı birebir taklit ederek değişen Rusya'da değişimin öncüsü' Büyük Petro'dur. (1672-1725). Petro'nun Rusya'yı Batılılaştırma projesi⁸ aynı zamanda Avrupa ile yakınlaşmaya ve ittifaklara zemin hazırlamıştır. Petro ile hızlanan Rus yayılcılığı büyük ölçüde Müslüman (ve Türk) halkların zararına olmuştur.

Kafkaslardan güneye yayılma siyasetinin ilk dönemlerinde (16. yüzyıldan 18. yüzyıl ortalarına kadar) mümkün olduğunca Osmanlı devletini rahatsız etmeden ve genelde dostluk ilişkileri kurarak Hazar denizi sahillerinden güneye inmeye; Osmanlı erkisinin yoğun olduğu Kırım, Azak, Anapa, Sohum gibi mahallerden uzak durmaya gayret etmişlerdir. Rusların Hazar denizi kıyılarından güneye inmesinde Derbent geçidi önemli bir hedef durumundaydı. Derbent'in bölgedeki en önemli askeri ve siyasî üs olan Astrahan'a yakın olmasının yanı sıra Derbent'in içinde yer aldığı Dağıstan hanlıklarının siyasî bölünmüşlüğü Rusların güneye yayılma faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Ruslar, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Terek nehri boylarında, Sunç ve Sulak nehri kıyılarında kaleler (köyler) inşa ederek bölgeye nüfuz ederken⁹ İran ile yapılan savaşlar nedeniyle Osmanlı

⁷ 1578'de başlayıp yaklaşık 12 yıl süren ve 1590'da İstanbul Antlaşmasıyla sonuçlanan Osmanlı-İran savaşları Hazar denizine kadar olan coğrafyada Osmanlı hakimiyetini sağlarken malî getirisi pek olmayan bu fetihler Osmanlı hazinesinin iflasının da başlangıcı olarak kendini daha sonraki yıllarda hissettirecektir. Sah I. Abbas'ın 1590 Antlaşmasıyla Osmanlı'ya bırakılan Güney Kafkasya'yı adım adım geri alıp Sünnî halkı kılıçtan geçirmesi ise bölgedeki Osmanlı varlığının sonu olacaktır. 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla Tebriz, Revan ve Azerbaycan havzası Safevilere terk edilmiştir.

⁸ Rus modernleşmesi hakkında bkz. İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim*, Makaleler I, Ankara 2000, s.377 ve M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1014*, Çev. Alaaddin Şenel, Ankara, 1986.

⁹ Ruslar 1588 yılında Terek nehri civarında Terskiy kasabasını ve kalesini inşa ederek 1623'te aynı kasabaya 500 Rus Kazak (Kosak, Kozak) ailesini yerleştirmişlerdi. 17. yüzyılda bu kasaba

devleti Rusya'ya karşı ciddi bir ordu gücü hazırlayamamıştır. Yine 17. yüzyıl ve sonrası Rusların Hristiyanlığı bölgede yaymak için büyük gayret gösterdiği dönemdir. Birçok Kafkas idarecisi ve özellikle de hâkim oldukları coğrafyada muhalefette bulunan feodal beyler iktidarı ele geçirmek için Moskova'ya giderek vaftiz olmuşlar; Moskova'dan almış oldukları maddi ve manevî destekle bölgelerine Hristiyan Rus idarecisi olarak dönmüşlerdir. Tüm bunlar karşısında Osmanlı idarecilerinin bölge güvenliğini Kırım hanlarına, yerel beylere veya Trabzon ile Erzurum valilerine havale ederek geçici çözümler üretmeleri Rus ilerlemesini durduramamıştır.

Ruslar, 1721 yılına kadar İsveç ile Baltık denizi taraflarında savaş hâlinde bulunmalarından dolayı, Kafkaslara ciddi bir sefer düzenleyememişlerdir.¹⁰ Bu yıllarda Ruslar, Osmanlı devletiyle doğrudan bir savaşı göze alamadıklarından devam etmekte olan Osmanlı-İran savaşlarının barış ile sonlanmaması için İran'ı destekleyerek Hazar denizi kıyılarında varlığını devam ettirme yönünde çaba göstermişlerdir.¹¹ 1723 yılında başlayıp 23 yıl devam eden ve 1746 yılında sona eren Osmanlı-İran savaşları Osmanlı ve İran hazinelerinin boşalmasına, on binlerce insanın ölümüne yol açarken Rusya'nın Kafkaslar'da ve Hazar denizi kıyılarında gücünü ve ideolojisini yerleştirmesine, Hristiyanlığı yaymasına, Gürcüler ve Ermeniler arasında taraf bulmasına, Rus Kazaklarının (Kosak, Kozak) bölgeye yerleşmesini mümkün kılmıştır.¹²

birçok Kafkas hanlıklarıyla birlikte 20 bin kişilik bir nüfusa varan bölgenin siyasi ve ticari merkezi hâline gelmişti.

¹⁰ Ancak, Kafkaslar'da kabile beyleri önderliğinde çatışmalar devam etmekteydi. Ruslara karşı isyan eden Kafkas halklarından Çeçenler ve İnguşlar geçici başarılar elde etmekteyseler de Çeçen Murat Bey gibi liderler yakalanarak (1708) Kazan şehrinde kaburgalarından demir kancalara asılarak öldürülmekte, türlü işkencelere maruz kalmaktaydılar. Özellikle Kalmuklar ve bazı Kabarday beylerinin-16. yüzyılda Nogaylar örneğinde olduğu gibi-Ruslarla işbirliği yapmaları bölgede Rus yayılmasını kolaylaştırmıştır. Çar I. Petro'nun danışmanlarından Kabarday asıllı olan Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy 1714'de Çar'a gönderdiği raporda "Sultanın temsilcilerinin Kabarday'dan İran sınırına kadar olan yerlerde yaşayan Dağlı başbuğlarını kendi taraflarına çekmeye çalıştıklarını, Rusya, Kuzey Kafkasya ve Hazar denizi kıyısındaki toprakları kendine bağlayamazsa buraların Sultan'ın eline geçeceğini, bu topraklar Rusya'ya katılacak olursa kurşun ve altın madenleri, petrol yatakları, ipekçilik ve pamukçuluğun Rus devletine büyük fayda sağlayacağını" yazmaktaydı, Bilge, *age.*, s.100-101.

¹¹ Mustafazâde Tevfik Teyyüboğlu, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri", *Osmanlı*, Cilt I, Ankara, 1999, s.568-69.

¹² 1763 yılında Terek nehrinin kuzey kıyısında Mozdok kalesi inşa olunmuş, 500 Kozak ile tahkim edilen bu kale karakol işlevinin bir tarafa Osetlere ve İnguşlara dini eğitim veren misyoner merkezi de olmuştur. Bilge, s. 125.

1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı tarafların kazandıkları veya kaybettikleri birçok muharebeden sonra¹³ Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile sonuçlanmıştı. Osmanlı devletinin bu yıllara kadar kuzey sınırlarını ilgilendiren en ağır şartları içeren bu antlaşmayla Çariçe Katerina “Ruslar şimdiye kadar böyle bir antlaşma yapmamıştır” diyerek Rusya’nın elde ettiği avantajları özetlemiştir.¹⁴ Bu tarihten sonra Kafkaslar’da hem Ruslar ve hem de Osmanlılar yeni bir yapılanmaya girecekleridir. Ruslar Kuzey Kafkasya’ya asker ve nüfus tahkimatı yaparak Güney Kafkasya’yı ele geçirmeyi planlarken Osmanlılar da Soğucak ve sonradan inşa olunan (1782) Anapa kalelerini tahkim edip bölge hakkında her türden bilgiyi birinci elden toplama politikasına yöneleceklerdir. Kırım hanlarının yardımlarıyla 1783 yılında Kırım’ın Ruslar tarafından işgal edildiği¹⁵ yıllarda Kuzeydoğu Kafkasya’da Çeçen asıllı Nakşibendi Şeyhi İmam Mansur’un Ruslara karşı “cihat” ilân ederek Kafkas halklarını birleştirmeye çalışması Kafkaslar’da Rus yayılmasını geciktirdiği gibi Rus düşmanlığını, Osmanlı dostluğunu ve İslâm dinine duyulan heyecanı artırmıştır. 1801 yılında Gürcistan’ın Rus eyaleti hâline gelmesi ise Azerbaycan ve Doğu Anadolu havzasının işgale açık olmasını sağlamıştır.¹⁶

1800’lü yıllar, serhat şehri hâline gelen Anapa kalesinin asker ve teçhizat ile desteklenmesine büyük önem verildiği yıllardır. Osmanlı-Çerkes birlikleri Anapa civarında Ruslara ağır kayıplar verdirmelerine karşın muhafızlıkla görevlendirilen Osmanlı idarecilerinin Anapa’ya gitmekte çekimser kalmaları Rusların Kafkaslardaki gücünün hâlen kırılması mümkünken kırılmamasına ve

¹³ Bu savaşın ve daha genel anlamda 18. yüzyılda Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve yönetsel eksikliklerin en iyi tasvirini Ahmed Resmi Efendi’de bulmak mümkündür. Bkz. Virginia Aksan, *Ahmed Resmi Efendi*, İstanbul, 1997, s.162-192.

¹⁴ Osman Köse, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Rus Münasebetleri”, *Osmanlı*, Cilt 1, Ankara, 1999, s.544-545.

¹⁵ İşgalden sonra on binlerce Kırım Türkü Rus idarecilerin baskıları yüzünden Osmanlı topraklarına doğru göçe başlamışlardı, göçlerin 1772 yılında başladığı bilinmektedir; Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul, 1998, 15.

¹⁶ Gürcistan havzası Rus himayesine girmesine rağmen bazı Gürcü beyleri Osmanlı ve İran yardımını talep ederek Ruslara karşı savaşmaya devam etmişlerdir. Bunlardan İmarek Kralı II. Solomon 1814 yılında İstanbul’a gönderdiği mektubunda Rusların zulmünden kurtulmak için kendisine yardım edilmesini talep ettiyse de Osmanlı devletinin destek veremediği Solomon, Ruslara yenilince 1815 yılında Osmanlı devletine sığınarak Trabzon’a yerleşmiş ve burada hayatını tamamlamıştır; Bilge, s. 182. Tiflis’in ele geçirilmesi sonrasında Rusların şehri Ermenilerle iskân ettirmesi şehirde Rusların Gürcülere oranla artmasına neden olmuştur; bu durum hakkında Puşkin’e bile bakılabilir, A. Puşkin *Erzurum Yolculuğu*, İstanbul Matbaası, İstanbul, t.y., s. 41. Küçük Kaynarca sonrası Osmanlı Rus ilişkilerinin seyri için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, s.24-39.

Rusların zaman kazanarak daha güçlü birliklerle geri dönmelerine yol açmıştır.¹⁷ Rusya, İran'ın nüfuz sahasında yer alan Dağıstan ve Azerbaycan havzasını ele geçirmek için 1812 yılında İran'a savaş açarak 1814 yılında tüm Azerbaycan havzasını ele geçirmişti. Osmanlı devleti ise bu gelişmeler karşısında Anapa ve Faş kalelerini tahkim etme etmiş, Osmanlı yanında yer alan bazı Dağıstan ve Çeçen beylerinin yardım taleplerine karşılık onlara top ve top döküm ustaları ile hediye ve unvanlar vererek mücadelelerine devam etmelerini istemiştir.¹⁸ Anapa yakınlarındaki Çerkesler ve Doğu Kafkasya'daki Çeçen ve Dağıstanlıların direnişleri ise 1825'lerde tüm şiddetiyle devam etmiştir. Çar I. Nikola tarafından Kafkasya Genel Valiliği Mart 1827 yılında Yermolov'un elinden alınarak General Paskeviç'e verilmiştir. Paskeviç altı ay gibi kısa bir sürede İran ordusunu bozguna uğrattınca İran, Rusya ile Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Antlaşmasını imzalayarak, Kars'ın ötesinde ve Aras nehrinin kuzeyinde kalan Güney Kafkasya havzasını Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır. Güney Kafkasya'da İran engelini bertaraf eden Rusya, bundan sonra tüm gücünü Anadolu'yu ele geçirmek için harcaacaktır.

1826 yılında yeniçeri ordusunu kaldırarak kara gücünden yoksun kalan Osmanlılar; donanmanın yıkılmasıyla da deniz gücünden yoksun kalınca¹⁹ Rusya fırsatı değerlendirerek Nisan 1828 tarihinde Osmanlı devletine savaş açmıştır. Dikkate değer bir direniş gösterilmesine rağmen Anapa, Kars, Faş ve Ahıska 1828 yazında; Erzurum, Bayburt ve Muş ise 1829 yazında Ruslar tarafından işgal edilmiştir.²⁰ Rusların Kars ve çevresindeki saldırılarında asker, sayısının 10 bin civarında olmasına karşın çoğu disiplinden uzak toplama/gönüllü askerden müteşekkil 30 bin kadar Osmanlı askerini etkisiz hâle getirmeleri ve pek çok çatışmada Osmanlı askerinin 'emare-i gayret ve hamiyet'ten uzak görünmesi devletin içinde bulunduğu kötü vaziyetin

¹⁷ Anapa'ya görevlendirilen Canikli Battal Hüseyin Paşa ve Sarı Abdullah Paşa gibi pek çok Osmanlı idarecisi bölgede Ruslara karşı mücadele etme yerine Trabzon ve Erzurum valiliklerini elde etme gibi kişisel menfaatlerle meşguldüler. Ruslara teslim olan Battal Hüseyin Paşa (1790) haricinde, Anapa seraskerliğiyle görevli Sarı Abdullah Paşa'nın Trabzon'dan ayrılıp Anapa'ya gitmemesini haber alan Ruslar, 1790 yılında Anapa'yı ele geçirerek kaleyi temellerine kadar yıkıp sivil halkı da katletmişlerdi. Bkz. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Trabzon, 2000, s.90-92.

¹⁸ Ruslar tarafından bütünüyle ele geçirilememiş olan Dağıstan Rusya'nın XIX. yüzyıldaki en büyük problemlerinden biri olmaya devam edecektir.

¹⁹ 1821 yılında başlayan Yunan isyanının 1827 yılında Osmanlılar tarafından bütünüyle bastırılması İngiltere, Fransa ve Rusya'nın çıkarlarına ters düştüğünden 1827 yılında adı geçen devletler Navarin'de dostlarından saldırı beklemeyen Osmanlı donanmasını yok etmişlerdi.

²⁰ Fahrettin Kırızoğlu, *Kars Tarihi I*, İstanbul, 1953, s.548-550 ve Bilge, *age.*, s.191-193.

göstergesiydi.²¹ Rusların Kars ve çevresini ele geçirmesinde başta Ermeniler olmak üzere yerel halktan casuslar elde ederek Osmanlı savaş gücü hakkında bilgi edinmesi önemlidir.²² 15 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması'yla Balkanlarda Tuna deltası Rusya'ya kalırken Anapa'dan Batum'a kadar olan sahil şeridiyle birlikte tüm Kafkasya Rus idaresine girmekteydi. Böylece dört yüz yıla yakın bir süre Osmanlı devletine bağlı kalan Kafkas halklarının kaderi Rusya'ya terk ediliyordu. Bu antlaşma ile Anadolu toprakları da Rus tehlikesine açık hâle geldiği gibi Kafkasya'da 1830'lardan sonra uzun yıllar devam edecek olan direniş hareketleri de çember içine alınarak Kafkas halklarının Türkler, İranlılar ve Avrupalılar ile olan ikmalleri zorlaşacaktır.²³

***Bab-ı Asaî Divan İzn-i Sefîne Defterleri'*ndeki Bir Rapor: Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars**

Rusya'nın baskısıyla Kırım'ın bağımsız olmasının (1774) yarattığı kaygı en azından Karadeniz kıyılarında kalan Anapa ve Faş gibi siyasi, askeri ve ticarî öneme sahip mahallerinin kaybedilmemesi düşüncesini kuvvetlendirdiğinden; 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı devletinin bölgeyi daha iyi tanıma amacıyla Kafkas halklarıyla “vasıtasız” yakınlaşma sürecine girdiği görülür. Bu süreç aynı zamanda bölge hakkında ayrıntılı rapor hazırlama sürecini de başlatmıştır. Burada üzerinde durulacak olan Rapor bu geleneğin devamı olup Rusların Kafkaslarda yayılırken uygulamış oldukları istilâ yöntemlerini ve Osmanlı devletinin topraklarını korumakta nasıl aciz hâle geldiğini göstermesi açısından önemlidir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul], *Bab-ı Asaî Divan İzn-i Sefîne Defterleri* içinde A.Dİ N. İZN 915 numara ile kayıtlı ve çevrimyazısı Ek'te verilen bu rapor 1828-29 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşından iki yıl öncesine,

²¹ 1828-29 Osmanlı-Rus savaşında İstanbul halkından 80 bin gönüllü yazımını bekleyen II. Mahmut aksi durum ortaya çıkınca hayal kırıklığına uğramıştır: “Ne çare bizim halkımızda min-tarafıllah din ve iman gayreti yok ki ittifak ile toplanıp da din ve devletleri uğrunda can ve baş feda etsinler”; Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1989, s.218.

²² Kars ve Erzurum'un Rusların eline geçmesi hakkında bkz. İbrahim Aykun, “Paskeviç ve Şark Seraskerliği ile ilişkileri”, *Türkler*, 12, Ankara, 2002, s.721-729. Benzer şekilde Rumeli cephesinde; Tuna boyunda, Şumnu ve Rusçuk'ta Ruslara karşı ciddi mücadeleler verilmişse de Varna kalesini savunan Yusuf Paşa gibi vasıfsız ve kendi çıkarlarını düşünen Paşaların askerleriyle birlikte Ruslara firar ederek katılmalarının yanı sıra Bulgarların Ruslara casusluk yapmaları gibi örneklerin çokluğu Rus birliklerinin Edirne önlerine kadar gelmelerini kolaylaştırmıştı. Bkz. Kocabaş, *age.*, s.211-212.

²³ 1830'lardan sonra Kafkasya kelimesi göç kelimesi ile birlikte anılacaktır. 19. yüzyılda Kafkaslarda Rus politikaları ve Müridizm hareketleri için bkz. Abdullah Saydam, “Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri”, *Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon, 1998, 302-336 ve aynı yazar, “Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya”, *Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, 337-380.

H.1242/M.1826-27 yılına tarihlenmektedir²⁴ ve taraflar arasındaki siyasi ve askeri mücadeleleri ele alan yedi sayfalık bir belgedir. Söz konusu Rapor ayrıca, kayda alınma tarihinden daha önceki yıllara ait bazı olaylara da kaynaklık etmektedir.

Osmanlı devleti ile Rusya arasında 1812 yılında Bükreş Antlaşması imzalanarak barış sağlandığından dolayı belgenin tarihi olan 1826-27 yılında resmi olarak taraflar arasında savaş mevcut değildir. Bununla birlikte raporun tarihi, Osmanlı devletinin Yunan isyanını bastırması ve devamında Yeniçeri ocağını ortadan kaldırılması sürecinin hemen sonrasına denk geldiğinden Rusya'nın Osmanlı devletine savaş açmak için fırsat kolladığı bir dönemi de ifade eder. Taraflar arasında fiilen savaş olmamakla birlikte ilgili rapor, sınırlarda savaşları aratmayacak çatışmalar ve acıların barış zamanlarında bile devam ettiğini göstermesi açısından dikkate değerdir. Belge tarihinden bir yıl önce (1825) Ruslar, Orta Kafkaslar'da Kabarday ve Çeçen hanlarının isyanlarını bastırmış olduklarından, bu tarihlerde bütün gücü ile İran'a karşı savaş hâlinde idirler. Revan ve Tebriz'in Rusların eline geçmesi ve Kars'ın Rus çarlığı ile komşu olması an meselesidir. Devir Çar I. Nikola devridir ve Kafkasya Genel Valisi Mart 1827 yılına kadar görevinin başında kalacak olan, zalimliği ile ün salan Yermolov'dur.²⁵ 1820-28 arası aynı zamanda Osmanlı devleti kuzeydeki en önemli üssü olan Anapa'yı Rus tehlikesine karşı Trabzon Valisi ve Anapa muhafızı olan Çeçenzâde Hasan Paşa vasıtasıyla onartmış, Kafkas halklarıyla ilişkilerin kuvvetlendirmeye çalışılmıştır.

Osmanlı idaresine girdiği 16. yüzyıldan günümüze kadar serhat şehri olma özelliği gösteren Kars 19. yüzyıla kadar İran; bu yüzyıl ile birlikte ise Rus ve Ermeni saldırılarına karşı sürekli olarak asker ve mühimmat yönünden tahkim edilmiştir. 19. yüzyıl başlarında bağımsız bir vilâyet olarak örgütlenmiş olan Kars eyaleti Kars, Ardahan, Kağızman, Hocevan, Keçivan, Şüregel ve Zaruşad sancaklarından oluşmaktaydı; Ahıska, Faş ve Çıldır sancaklarından oluşan Çıldır eyaleti de komşu eyaletlerden biriydi.²⁶ Eldeki Rapor'a göre Kars vilâyetinin

²⁴ Belgenin sadece yıl olarak tarihi mevcuttur ve belge 1826 yazından 1827 yazına kadar olan bir yıllık süreci ifade eder.

²⁵ Bu tarihten sonra Kars ve Erzurum'u ele geçiren General Paskeviç Genel Valiliğe getirilecektir.

²⁶ Osmanlı devrinde genelde Erzurum Vilâyetine bağlı kalan Kars'ın idari ve yönetsel örgütlenmesi için bkz. Cevdet Küçük, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul, 1995, s.328 vd., Tufan Gündüz, "Kars", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul, 2001, s.516-517 ve 93 Harbinin hemen öncesi için *Sahnâme-i Vilâyet-i Erzurum* H.1288, s.137. 1927 yılı tahririne göre ise burada değerlendirmesi yapılan belgede adı geçen yerleşimlerin/köylerin çoğu Kars vilâyetine bağlı Arpaçay kazasının nahiyeleleri (merkez nahiye;

Valisi Sert Mahmut Paşa'dır²⁷ ve iki devlet arasındaki sınır Aras'ın bir kolu olan Arpa suyudur. 1829 yılındaki Edirne Antlaşması imzalanmadan önce yine "Arpaçay" iki devlet arasındaki doğal sınır olarak görülmekteydi. Erzurum'u almak amacıyla Soğanlı dağlarına yerleşen General Paskeviç'e yetişmeye çalışan ünlü Rus şair-yazar Puşkin Gümrü'den Kars'a geçerken Arpaçay hakkında not defterine: "İşte Arpaçay, -dedi Kazak. -Arpaçay! Bizim sınır! Ararat'a bedeldi bu", ifadelerini not etmişti.²⁸ Taraflar arasında Arpaçay sınır olarak kabul edilmekle birlikte, Arpaçay'ın karşı yakasında; Gümrü taraflarında kalan bazı köylerin (Koşva/Koşavanık, Bayındır/Bayandur, Karakilise gibi) Osmanlı denetiminde olduğu anlaşılmaktadır.

1801 yılında Gürcü topraklarının Rusya denetimine girmesi sonrasında Güney Kafkasya ve Anadolu üzerine düzenlenecek olan seferlerde Tiflis ana üs hâline getirilmişti. Rapora göre de Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Tiflis'te oturmaktadır ve iki devlet arasındaki bazı sorunlarda fikir alınmak için Tiflis'e danışılmaktadır. Bununla birlikte Kars dolaşlarındaki köylere saldıran Rus askerleri çoğunlukla Gümrü'den geldiklerinden askerin merkez karargâhının Kars sınırına oldukça yakın olan Gümrü'de olduğu, ihtiyaç duyulması hâlinde ise Tiflis ve Revan'dan takviye kuvvetler alınarak sınırın geçilip köylere saldırılar düzenlendiğı görülmektedir. Rus saldırısına uğrayan köyler kuzeydeki Zaruşad (Arpaçay ilçesinin merkezi) sancağından başlamakta, Gümrü'ye oldukça yakın konumdaki Baş Şüregel Kalesi, Kızılcaçak/Kızılcaçık (Akyaka ilçesinin merkezi) ve Gedikler'de yoğunlaşmakta, daha güneyde Arpa suyuna yakın konumdaki Ani, Magazberd kalesi ve Bacalı köyü civarında ise sona ermekteydi. Saldırıya uğrayan mahaller günümüzde Arpaçay, Akyaka ve Digor ilçeleriyle Kars'ın merkez ilçesinin doğu kısmında kalan mahallerdir. Gümrü'den Kars'a giren kara yolu üzerinde yer alan Şüregel ve Gediklere ait köyler ise (özellikle Teknes²⁹, Kızılcaçık ve Uzunkilise) defalarca yağma edilerek yoğun baskı altında kalmış mahaller olarak diğerlerine göre daha öne çıkmaktadır. Osmanlı köylerini yağmalayan sergerdeler, yani Rus knezleri de genelde Gümrü'de oturmaktaydılar.

Gümrü'deki Rus askeri yanı sıra Gümrü Beyi olduğu anlaşılan Mehmet Hasan Beyin kendisi, bazen damadı ve bazen de oğlu Rehim çeşitli aralıklarla

Zaruşad, Baş Gedikler ve Şüregel nahiyesi) içerisinde yer alırlar. Bkz. *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Dahiliyye Vekâleti, İstanbul, 1928, 756, 757.

²⁷ BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.6.

²⁸ Puşkin, *Erzurum Yolculuğı*, s.48.

²⁹ Günümüzde burada sınır kapısı bulunmaktadır.

Osmanlı köylerini yağmalamaktaydılar.³⁰ Bazı durumlarda ise Rus knezleri gösteriminde Gümrü dolaylarındaki Ermeni ileri gelenlerinden oluşan atlı askerlerin/çetelerin³¹, “yüz elli atlı ile”, “üç yüz atlı ile” Kars civarındaki köylere saldırları vuku bulmaktaydı.³² Rus askerinin bu türdeki saldırı ve baskınları çoğu durumda genel bir savaşı aratmayacak nitelikte “beş yüz saldar ve bin atlı ile” gerçekleştirilmekteydi. Dolayısıyla yağma ve baskınların köylüler açısından yarattığı tahribatın büyüklüğünü kestirmek zor değildir. Kars civarındaki Osmanlı köylerini sadece Ruslar değil İranlılar da yer geldiğinde yağmalamaktaydılar.³³ Rusların Kars dolaylarındaki yağmalama faaliyetlerinden bekledikleri neticeler arasında Gümrü ve Tiflis’te bulunan ordularına lojistik destek sağlanması da amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda yol üzerlerinde rastlanılan yolcular ve köylüler soyuldukları gibi öldürülmekte veya darp edilmekte, mal ve eşyaları yanlarındaki hayvanlarıyla birlikte gasp edilmekteydi. Geceleri köyler gizlice yağmalanmakta; sığır, koyun, koç, at, kısrak, öküz ve camuş gibi hayvanat ile buğday, un, arpa gibi yiyecekler; keçe, kilim, halı, tüfek ve odun gibi mallar alınıp götürülmekteydi.

İlgili belgeden anlaşıldığı kadarıyla Ruslar, Kafkasları adım adım ele geçirmesinde en büyük başarılarını savaş dışı alanlarda; halkın yaşam imkânlarını ve vasıtalarını yok ederek ve nitelikli insan gücünü göç ettirme yoluyla elde ederek göstermişlerdir. 19. yüzyılda gerçekleşen Rus yayılma politikalarına kısaca bakarak Kars taraflarında 1826-27 yıllarında Rusların yaptıkları baskınların niteliklerini daha iyi anlamak mümkündür. 1830’larda Kafkasya Kolordu Komutanı olan A. Velyaminov’un ifadelerindeki sömürge ve işgal felsefesini ele aldığımız belgede yeterince görmek mümkündür. Velyaminov’a göre: “Dağlıları dize getirmenin yolu, ovaları, verimli ve müsait toprakları onlardan koparmak ve buralarda Kazak *stanitsaları* (köyleri) kurmaktır. Onların tarla ve meralarının, ekenek ve bahçelerinin yok edilmesi, bu uygulamanın ardarda beş yıl sürdürülmesi Dağlıları çaresiz duruma düşürecek ve sonraki uygulamaları kolaylaştıracaktır. Bana göre en etkili tarla ve meraların, ekeneklerin imhasıdır.”³⁴ Burada değerlendirilen Rapor’daki bilgilerle 1810’larda Orta Kafkaslarda Kabardayların isyanını bastıran General Bulgakov’un bilinen baskı metotları arasındaki benzerlik dikkat çekici boyutlardadır; “iki yüz kadar köyün

³⁰ BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.4-5.

³¹ Rusya destegindeki bu Ermeni kuvvetlerini 19. yüzyıl sonlarında profesyonelleşecek olan milis kuvvetlerin/çetelerin ilk numuneleri olarak görmek mümkündür.

³² BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.4.

³³ BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.5.

³⁴ Ali Kasumov-Hasan Kasumov, *Cerkes Soykırımı*, Ankara, 1995, s.44-45.

imhası, binlerce insanın öldürülmesi, onlarca caminin yerle bir edilmesi, hayvanların Rusya'ya götürülmesi ve halkın bütün değerli mal ve yiyeceklerinin ele geçirilmesi". Zalimliğinin sınırsızlığı karşısında kendisini eleştiren diğer Rus subaylarına Bulgakov'un verdiği cevap kendisinin ve devletin yayılma metodunu göstermektedir: "kendilerine zarar veren insanların sayısının azaltılmasında sakınca olmadığı...Veba hastalığının da kendilerine yardımcı olduğu..."³⁵ Kafkaslarda iki yüzü aşkın köyü yakarak böylelikle halk isyanlarını bastırabilen General Emmanuel'in, Kafkasya Genel Valisi Paskeviç'e yazdığı mektup Emmanuel'in merhametinin seviyesini ve Rusların istilâ sistemini özetlemektedir; "Çerkesleri açlığa ve yokluğa mahkûm ettim az sonra mecburen itaat edeceklerdir."³⁶ Rus generallerin ifadelerinden anlaşılacağı gibi, Rusların sahip oldukları bütün teknolojik imkânlarla karşın askerî teçhizatın yoksun Kafkasya halkının yaşam ve geçim kaynaklarını yok ederek onlara boyun eğdirme metodu Rus generallerin Kafkaslar'dan Bayburt'a kadar olan havzayı işgal etmelerinin gerisindeki yöntemdir aynı zamanda. Bu şekilde Rus komutanlar, silah gücüyle sindiremedikleri halkları açlığa ve yokluğa mahkûm ederek sindirmenin bölge halkıyla en iyi mücadele yöntemi olduğunu 19. yüzyılda artık kavramışlardı.

Kars dolaylarında Osmanlı köylerinin yağmalanmasında Ruslar gibi İranlılar da söz sahibiydiler. 1821 yılındaki Osmanlı-İran savaşı esnasında İran askeri Kağızman ve Şuregel'de on binlerce sığır ve koyun sürülerini zorla alıp götürmüşlerdi.³⁷

Rapora göre Rus askerinin baskınlarda alıp götürdüğü mal-mülk arasında canlı hayvan olarak sığır ve koyun; ekin olarak da arpa ve un diğerlerine göre öne çıkmaktadır. Bu durum Kars ve çevresinin esas geçim kaynaklarının büyükbaş hayvan besleme ile arpa ve buğday ekimi olduğunu göstermektedir. Sığır besiciliği ve arpa ekiminin soğuk iklimden kaynaklandığı malumdur. Sadece Bacalı köyünden Rus knezinin bir defada beş yüz koyun, üç yüz elli sığır ve yetmiş at götürmesi bölgedeki hayvancılığın ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından kayda değerdir.³⁸ Sığircılık yanında koyun, at, camız ve öküz yetiştirmek de önemli geçim kaynakları arasındadır.

İran askerinin yağmasından korunmak amacıyla köylüler mallarını komşu köylere saklayarak gizleme çabalarına karşın bu köyler de benzer şekilde Rus

³⁵ Bilge, s.174 ve Kasumov-Kasumov, *age.*, s.73.

³⁶ Bilge, s.191.

³⁷ Kurgızoğlu, *Kars Tarihi I*, s.548.

³⁸ BOA. ADI N. İZN 915, s.6. Raporda, baskınlarda 1500 civarında sığırın alınıp götürüldüğü kayıtlıdır.

askerinin yağmasına maruz kalmaktaydılar.³⁹ Kars ahalisinin tarih boyunca kendilerini Rus ve İran baskıları nedeniyle hiçbir zaman rahat hissedemediği anlaşılmaktadır. Baskınlar esnasında, Çarbaşı köyü örneğinde olduğu gibi⁴⁰ odunundan taşına kadar bazen tüm köy bürün eşyasıyla “sökülüp götürülmekteydi”. Benzer şekilde Sultan III. Murat’ın (1574-1595) bölgedeki imar faaliyetleri⁴¹ neticesinde inşa ettirdiği anlaşılan ve Aralık köyünde yer alan camii şerifin odunu, mefruşatı ve taşları dahi bütünüyle götürülmüştü.⁴² Rus askerinin yağmalama faaliyetlerindeki bu acımasızlığın arkasında halkın direniş gücünü kırarak bölgeye daha kolay hâkim olma ve beslemek zorunda kaldıkları külliyetli miktardaki askerin iâşesini sağlama düşüncesi yatmaktadır. Bu amaçlarla Camuslu ve Bayındır karyeleri üç farklı zamanda “sökülüp götürülmüştü.”⁴³

Rus askerinin bölgedeki köylülere yapmış olduğu zulümler çok nadir durumlarda köylüler veya köylerde yaşayan ve zabıt oldukları anlaşılan “Karakullar”⁴⁴ vasıtasıyla engellenebilmekteydi.⁴⁵ Bölgedeki köylerin güvenliğinden sorumlu oldukları anlaşılan Karakullar denilen atlılar haricinde Baş Şüregel Subaşı olan Hayta da Rusların saldırıları karşısında halkı korumaktaydı.⁴⁶ Fakat genelde köylerin Rus saldırılarına karşılık veremedikleri, yani korumasız oldukları gerçeği ortadadır. Rus askerinin benzer yağma hareketlerini Kars valisinin Tiflis’e şikâyet etmesi ise bir sonuç vermemekteydi.⁴⁷ Köylerin bu derecede Rus baskınlarına açık kalması Osmanlı devletinin içine düştüğü yönetsel hanrallık ile doğrudan ilgili olduğu gibi istihbarat eksikliği ve yerli Ermenilerin casusluk faaliyetleriyle de yakından ilgilidir. Bu bağlamda, 1828-29 Osmanlı-Rus savaşında, General Paskeviç Kars muhafızı Osman Paşa’ya mektup göndererek sefer için St.Petersburg’dan emir almadığını bildirip

³⁹ BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.5.

⁴⁰ BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.5.

⁴¹ Bilge, s.63.

⁴² Benzer şekilde, bu belgenin tarihinden birkaç yıl sonra Kars ve Erzurum’u işgal ettikten sonra Edirne Antlaşması (1829) gereği geri çekilmeleri sürecinde 1829-30 kışını Kars’ta geçiren Ruslar şehri yakıp yıkmışlar, 72 camiden sadece 24’ünü ayakta bırakmışlardır. Kırızoğlu, *age.*, s.549.

⁴³ BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.5.

⁴⁴ Esas görevleri Yeniçeri Ocağı’nda oda hizmetçileri olan ancak İstanbul ve taşradaki karakollarda güvenliği sağlama, zabıtlık gibi görevleri de bulunan *Karakullukçular* hakkında bkz. Abdülkadir Özcan, “Karakullukçu”, *Türk Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul, 2001, s.438-39.

⁴⁵ BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.4-5.

⁴⁶ BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.6.

⁴⁷ BO.A. A.Dİ N. İZN 915, s.6.

Paşa'yı rehavete düşürmeye çalışmıştı. Rus askerinin hazırlıklarından habersiz olan Kars muhafızı da, halkın ürünlerini çevre yerleşimlere satmasına izin vererek mahsullerin Tiflis'teki Rus ordusuna gittiğini anlayamamıştı.⁴⁸ Benzer şekilde Rusların Kars'ı alıp Erzurum'a ilerledikleri esnada (1829) bölgenin işgali halk tarafından beklenilen bir durum olmadığından olsa gerek tarlaların ekili hâlde bırakılması ve bulunması⁴⁹ istihbarat eksikliğinin başka bir göstergesidir. Ayrıca, Rusların işgal ve yağma politikalarında Müslüman olup olmamak pek de önemli değildi. Önemli olan kendilerine işgal zemini hazırlayanlar (Ermeniler) ile dostluk kurmak; karşı koyanları ise acımasızca yok etmektir. Bu bağlamda Rus zulmü karşısında Osmanlı ve İran desteğini almaya çalışan Gürcü idarecilerin sayısı az değildir.⁵⁰

Kars ve çevresindeki Rus baskınlarının diğer bir amacı da her türden emtia ve eşyaya olduğu gibi insan gücüne duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı. Değerlendirmesi yapılan Rapor'a göre Kars ve Erzurum Rus işgaline girmeden önce, yani resmen taraflar arasında savaşın mevcut olmadığı bir ortamda Rus baskınları ile ele geçirilen bazı aileler Rus idaresinde olan Gümrü, Revan ve Lori/Loru (Gürcistan'da) taraflarına götürülmekteydiler.⁵¹ Bu amaçla Ruslara hizmet eden Göstan isimli zımmî (Ermeni) üç yüzden fazla arslısıyla Şüregel köylerinden Kızılıkkık, Teknes ve Uzun Kilise köylerinde daha önce İran baskınlarından kaçıp buralara yerleşen 1700 hane⁵² Müslümanı Lori ve havalisini şen eylemek için cebren ve kahren göçürmüştü. İlgili kayıttan anlaşıldığı kadarıyla 1821-23 Osmanlı-İran savaşında İran askerinden kaçan bazı köylüler daha kuzeyde, İran etkisinden uzak olan bazı köylere yerleşmişlerken, 1826-27 arasında aynı köylüler Ruslar veya Ruslar adına hareket eden bölge yerlisi çetecilerin baskınlarına maruz kalmışlardı.⁵³ Ermeniler gibi Gümrülü Mehmet

⁴⁸ Kocabaş, *age.*, s.214.

⁴⁹ "Her yeri ekilmiş bir toprak üzerinde gidiyordum", Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, s.52.

⁵⁰ 1812 yılında isyan eden Gürcülere teslim olmaları yoksa öldürüleceklerini söyleyen Rus komutanlara Gürcülerin verdikleri cevap Rus zulmünü anlamak açısından önemlidir: "...daha önce himayesine sığındığımız Rus Çarının gönderdiği adamların bize çok kötü davranmaları yüzünden isyan ettik. Yeterince sıkıntı çeken bizler burada ot yerken sizin adamlarınız gelip vahşice elimizden yiyeceklerimizi aldılar. Bizleri evlerimizden atıp erzak ve şaraplarımızı yağmaladılar. Karılarımızın ve kızlarımızın ırzına geçtiler. Böyle bir hayata tahammül etmektense mücadele ederek öleceğiz. Çarın bizim sesinizi duyarak bize insaf edeceği konusunda hiçbir ümidimiz yoktur", Bilge, s.177, 182.

⁵¹ Kars, Erzurum ve diğer Doğu Anadolu şehirlerinin Rusların işgaline girmesinden (1828-29) sonra yerli Ermenilerin Rusların göç ettirme politikalarına uyarak Osmanlı şehirlerinden ayrıldıkları bilinen bir husustur.

⁵² Bu miktar yaklaşık olarak 6800 veya 8500 kişiyi ifade eder.

⁵³ BO.İ. 4.Dİ.İN. İZN 915, s.5.

Hasan Bey de Müslüman olmasına rağmen bölgedeki haneleri alıp götürerek Ruslara hizmet etmekteydi; Arpaçay'daki Zarişad/Zaruşad köylerinden 40 Urum/Rum hanesi yanı sıra baskınlarda yaralanan Müslüman köylüler ve hatta akli dengesi yerinde olmayan kızlar ile nikâhlı kadınlar dahi zorla götürülmekteydi. Böyle bir zorla göçürme olayında Rus Knezi, Zirheci karyesinden gizlice on haneyi göçürürken Baş Şüregel Subaşı Hayta duruma yetişmesine rağmen vaziyeti engelleyemeyerek şehit düşmüş, atı ve üzerindeki silâhı ile bin altını da gasp edilmişti.⁵⁴

Rapor, Osmanlılar ile Ruslar arasında resmene savaş yapılmayan dönemlerde dahi Rusların 300-500 kadar atlı asker ile sınırdaki Osmanlı köylüsünü rahatsız ederek yaşam kaynaklarını kısması, her türlü zulüm metotlarını kullanarak gücünü yayma ve böylelikle işgal harekelerine engel oluşturabilecek maddi ve manevi güçleri sindirerek başarıya ulaşması yanı sıra Osmanlı devletinin topraklarını koruyamaması nedeniyle halkının içine düştüğü sıkıntılar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu seviyede, Osmanlı idarecileri, İstanbul'dan uzakta kalan taşrasında yaşayan halk ile sosyal ve kültürel bağlarını, diğer bir ifade ile ideolojisini pekiştirmede geç kaldığından Rus yayılması gibi planlı⁵⁵ bir sindirme hareketi karşısında doğal olarak başarı elde edememişlerdir. Kafkasya'yı ele geçiren Rus komutanların ise görevleri başında uzun yıllar

⁵⁴ BO I. LDI N. IZN 915, s.6. Ruslar Kafkasya'nın kuzeyini ele geçirirlerken Kozaklardan, güneyini ele geçirirlerken de Ermenilerden yararlanmasını bilmişlerdir. Böylelikle Kozaklar ve Ermeniler Kafkaslar'daki Rus yayılması için her an kullanılmaya hazır güçler olarak tarihteki yerlerini almışlardır. 17. yüzyılda ticari beklentilerle başlayan Rus-Ermeni yakınlaşması yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin Safevi hâkimiyetinden kurtarılması, aynı yüzyılın sonunda ise Ermenilerin Rus ordusunun yayılmasına hizmet etmesi amacına dönüşmüştü. 18. yüzyılda Karabağ ve çevresindeki Ermeniler Safevi ve Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak için harekete geçmişler ve Ruslardan destek istemişlerdi. Çarice II. Katerina ise Asya'da Ermeniler için bir Hristiyan devleti kurmanın planlarını hazırlanmıştı. 19. yüzyılın ilk 30 yılında ise Güney Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'daki şehirlerin Rus işgaline açık hâle gelmesi için Ermeniler gerekli olan her türdeki ortamı hazırlayarak Rusların Kafkasları ele geçirmesini sağlamışlardı. Bkz. Kemal Beydilli, "1828-29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Bölgeci*, Sayı 17, Ankara, 1998, s.406.

⁵⁵ Rusların 18. ve 19. yüzyıllardaki işgal faaliyetleri sıradan değil; sistemli bir planın ürünüdürler ve Osmanlı devletinin ilk dönemlerindeki gibi tahir yapma geleneği ile işkân siyasetindeki dikkat ve ihtimamını burada görmek mümkündür. İşgal edilen yerlerdeki tarihi ve kültürel eserleri tek tek tespit edip kayda geçirme, bu konuda raporlar hazırlama, savaşlarda yanlarında bulundurdıkları ressamlar tabyasıyla zâferlerinin resimlerini çizme, şehir plan ve projeleri hazırlama, yol, köprü ve iskele inşa etme, yanlarında gördükleri sanat tarihçileri ve arkeologlara tarihi eserlerin bulunduğu alanlarda inceleme ve kazılar yaptırtma bunlardan sadece bir kaçıdır. Savaşlarda yanlarında bulundurdıkları ressamlar tabyası hakkında bkz. *Slavy Russkogo Otnjya*, İzd. Bely Gorod, Moskova, 2003, s.14-23, 62-69. Birçok kez Rus işgaline uğrayan Erzurum'dan götürülen Osmanlı eserlerinden bazıları; 1580'li yıllara tarihli iki adet tahir defteri ile bazı medreselerden el konulan kitaplar hâlen Ukrayna'nın Harkov şehrinde, Karazina Devlet Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağlı El Yazmaları Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

kalmaları, Napolyon Savaşları (1792-1815) gibi savaşlarda görev yapmaları, askerî ve savaş tecrübesi açısından önemlidir; buna karşın sınırlardaki Osmanlı kalelerini korumakla görevlendirilen idarecilerin çoğunun görev sürelerinin birkaç yıl veya daha az olması, son birkaç yüzyılda Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasi ve askerî vaziyete işaret edebilir. Bu durum Rusya karşısındaki başarısızlığın da sebepleri arasında sayılabilir.

Ancak, 1830'lara kadar Kafkasya'da hâkimiyetini yerleştirerek Fırat nehrine kadar olan coğrafyanın Rus tehdidine açık hâle gelmesinin arkasında Rusya'nın özellikle Kuzey ve Orta Kafkasya'yı ele geçirme sürecini ve bu sürece Kırım hanlığının rolünü iyi anlamak gerekir. İki önemli kapının; Derbent ve Daryal geçitlerinin ele geçirilmesi Rusların Güney Kafkasya ve Anadolu'nun doğusuna hâkim olma sürecini hızlandırdığından Osmanlı devletinin Kuzey Kafkasya'nın siyasi ve sosyal geleceğini Kırım hanlarının idaresine terk etmesi gibi bir idari uygulamanın üzerinde durulması ve özellikle belirtilmesi gereken husus olacağı ortadadır. Fatih Sultan Mehmet'in, 'Bahr-i Hazar'dan Bahr-i Siyah'a gelinceye dek Orta ve Kuzey Kafkasya'nın idaresini Kırım hanlarına bırakma uygulamasına daha sonraki yıllarda devam edilmesi; diğer bir ifadeyle bölgede vasıtasız Osmanlı idaresinin uygulanmamasının yarattığı sonuçlar Kafkaslar'daki Osmanlı başarısızlığının en önemli sebeplerindendir. Kırım hanlarının bölgede kendilerine itaat eden Kafkas halklarını korumakla birlikte aynı soydan olup itaat etmekte direnenlere veya vergilerini ödeyemeyenlere sertlikle karşılık vermeleri, 16. yüzyıldan itibaren bölgede aktif olmaya başlayan Ortodoks rahiplerin ve Rusların yayılcı faaliyetlerini kolaylaştırmıştır.⁵⁶ Bu bir yorumdur, ve daha ayrıntılı üzerinde incelemeyi beklemektedir. Kırım hanları erkin oldukları sahalarda Osmanlı ideolojisinin prensiplerini yaymaktan çok ganimet ve esir elde etme felsefesiyle hareket ettiklerinden Kafkaslar'daki Osmanlı hâkimiyetini zora soktukları gibi bazı Kuzey ve Orta Kafkasya beylerinin de Rus ve Hristiyan dünyasına meyletmelerine yol açmışlardır.⁵⁷ Osmanlıların Kafkaslar ile doğrudan ve daha sıcak ilişki tesis etmeye başlamalarının Kırım'ın bağımsız olması (1774)

⁵⁶ Kırım hanlarının Dest-i Kıpçak ve Kuban ötesinde verli halka uygulandı oldukları baskılar özellikle Kabarday ve Nogayların Moskova Knezliği'nden yardım istemelerine yol açmıştı. Kırım hanlarının her yıl vergi olarak aldıkları köle sayısını sürekli artırmaları ve benzeri baskıları 16. yüzyıl ortalarında bazı Kafkas kabilelerini Rusya'ya yaklaştırmıştı. Bu baskılar neticesinde Moskova'da vafitiz edilerek Hristiyan olanlar çoktur. Aynı feodal beyler daha sonra bölgelerine Rusya'nın temsilcisi olarak dönmüşlerdir. 1552'de Kabardaylar ve 1555'te Çeçenler Kırım hanlığının baskılarından kurtulmak için Car IV. İvan'dan yardım istemişlerdi. Bkz. Bilge, 44-50.

⁵⁷ Ahmed Resmî, Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki düşmanlığın en önemli sebebinin Tatar tufesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Tatarların barış zamanlarında Rus köylerine saldırımları yanı sıra ayda 40-50 kese akce alarak Osmanlı hazinesini yağmalamaları, bununla birlikte 1768 Osmanlı-Rus savaşında savaş meydanında gözükmemeleri Tatarlar hakkında şüphelerin doğmasına yol açmıştı. Bkz. Aksan, *Ahmed Resmî Tefendi*, s.120, 166.

sonrasına bırakılmasının yarattığı geç kalınmışlığı Rusların değerlendirmesi ise Osmanlı devletinin bölgede uyguladığı adı geçen yönetsel hatanın devamı olarak görülebilir. Rus idarecilerin Kafkaslara hâkim olmak için gerçekleştirdikleri misyonerlik hareketlerini aratmayan yayılmacı politikalarından Kırım hanlarının habersiz olmaları yanı sıra Kafkas halklarına karşı sert ve kaba uygulamalarda bulunmaları Rusların Kafkaslar'da ve Tatarlar arasında taraf bularak Güney Kafkasya'ya kadar olan coğrafyayı daha rahat ele geçirmelerine yol açmıştır. Osmanlı devletinin bölgede daha etkin olmak için 1778 yılından itibaren Kırım Tatarlarını saf dışı ederek bölge hakkında bilgi edinmeye başlaması Kafkaslar'da Osmanlı ideolojisinin taraf bulmasına yol açmış olsa da bu türdeki faaliyetlerin 18. yüzyılın sonlarında değil de en azından bir yüzyıl önce gerçekleştirilmiş olması Kafkaslar'daki Rus yayılmasını zora sokabilirdi. Fakat bu yapılamamış, kısacası geç kalınmıştır.⁵⁸

Sonuç

Son bir sözü “sınırdan yaşam” olgusu üzerine söylemek gerekir. XVI. yüzyıl başlarından XIX. yüzyılın 20'li yıllarına kadar İran; XVIII. yüzyıl başlarından XX. yüzyılın 20'li yıllarına kadar Rus ve Ermeni baskılarına maruz kalan; dededen toruna kadar birkaç neslin hatırası esasen esaret ve zulüm anlatılarından ibaret olan bölge insanının özgürlük, bağımsızlık, din, esaret, devlet ve bayrak gibi kavramlara yaklaşımı şüphesiz sınırdan yaşama geleneği bulunmayanlara nispeten daha farklı olacaktır. Değerlendirmesi yapılan belgeden anlaşılabileceği üzere sınırdan yaşam söyleminin kendisi ilk anda insana ürperti verdiği gibi, sınırdan yaşama kararlılığı bir ölçüde kadere razı olma veya kadere rest çekme cesaretinde olanların işidir de aynı zamanda. Osmanlı'nın bu sıkıntılı zamanlarında sınırdan yaşama olgusu “yarına çıkamama” kaygısının yaşanılan anda hissedilmesiyle iç içedir. Zira tehlikenin nereden ve ne zaman geleceği, yani Rusya ve İran'ın ne zaman ve nereden baskın yapacağı belli değildir; belli olsa da ne kendini koruması ve ne de ait olduğu değerlerin

⁵⁸ Bu amaçla Trabzon Valisi Canikli Hacı Ali Paşa 1778 yılında Kırım Seraskeri tayin edilerek Çerkesler hakkında bilgi toplamak ve bölgenin keşfini yapmak üzere Soğucak kalesine gönderilmişti. Gürcü asıllı Ferah Ali Paşa halk ile yakınlaşmak için 1780 yılında Soğucak muhafızlığına tayin edilmiş; bölge halkına her anlamda yardımlarda bulunan Ali Paşa buradan evlenerek bölge beyleriyle sıcak ilişkiler kurmanın temellerini atmıştı. Rus tehlikesini birinci elden gören Osmanlı devlet adamları Azak denizinin girişine ve Karadeniz'e hâkim Taman yarımadasında Anapa kalesini inşa etmişlerdi. Anapa sonraları Kuzey Kafkasya'da Osmanlı devletinin en önemli üssü hâline gelecekti. Trabzon eyaletinden 100 kadar timar ve zeamet sahibi iki üç nefer yandaşlarıyla birlikte Anapa kalesine yerleştirilmişlerdi. 1824 yılında ise Anapa muhafızlığına Çeçen asıllı Çeçenzâde Hasan Paşa atanmış; bölgeyi asker ve mühimmat ile destekleyen Hasan Paşa Çerkes kabileleri arasında İslâmiyet'i yaymış, Osmanlı'ya tâbiyeti sağlamakta ve Çerkeslerle evlilikler yoluyla gönül bağı kurmada başarılı olmuştur. Bkz. Bilge, *age.*, 138-140, 187.

koruyucusu olan devletin yardıma koşması şartlar gereği çok zordur. Dolayısıyla, sınırda yaşam geleneği çoğunlukla doğduğu yeri terk etmeme içgüdüsünden kaynaklansa da belirli bir cesaret gerektirdiği de gözden ırak tutulmamalıdır.

Kaynaklar

- AKSAN, Virginia (1997). *Ahmed Resmî Efendi*, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA. İstanbul], *Bab-ı Asaî Divan İzni-i Şefine Defterleri*, BOA. A.Dİ N.İZN 915, 7 Varak; Moskoflu tarafından Gelüb Cebren Gerek Sarkahî ile Kars Hududundan Görürdükleri Emval u Eşyayı Beyan Eder Sene 242.
- BEYDİLİ, Kemal (1998). 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, *Belgeler*, Sayı 17, Ankara.
- BİLGE, M. Sadık (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul.
- FALKUS, M. E (1986). *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1014*, Çev. Alaaddin ŞENEL, Ankara.
- GOLOĞLU, Mahmut (2000). *Trabzon Tarihi*, Trabzon.
- ĞİNDÜZ, Tufan (2001). Kars, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1999). Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700, *Türk-Rus İlişkileri 500 Yıl*, Ankara.
- İNALCIK, Halil (2004). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, Çev. R. SEZER, İstanbul.
- KASUMOV, Ali -Hasan KASUMOV (1995). *Çerkes Soykırımı*, Ankara.
- KIRGIZOĞLU, Fahrettin (1953). *Kars Tarihi I*, İstanbul.
- KOCABAŞ, Süleyman (1989). *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul.
- KÖSE, Osman (1999). XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri, *Osmanlı*, Cilt I, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimer (1970). *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KÜÇÜK, Cevdet (1995). Erzurum, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul.
- MCCARTHY, Justin (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2000). XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Ankara.
- ÖZCAN, Abdülkadir (2001). Karakullukçu, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul.
- PUŞKIN, A. *Erzurum Yolculuğu*, İstanbul Matbaası, İstanbul, t.y.
- Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, H.1288.
- SAYDAM, Abdullah (1998). Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri, *Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon.
- SAYDAM, Abdullah (1998). Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya, *Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon.
- Slava Russkogo Orujîya* (2003). İzd. Bely Gorod, Moskova.
- Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz Adları* (1928). Dahiliyye Vekâleti, İstanbul.

- TEYYÜBOĞLU, Mustafazâde Tefîk (1999). XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri, *Osmanlı*, Cilt 1, Ankara.
- TILLY, Charles (2005). *Avrupa'da Devrimler (1492-1992)*, İstanbul.

EK 1

BOA. A.DVN.İZN 915 [Moskovlu Tarafından Gelüp Cebren Gerek Sarkalık⁵⁹ ile Kars Hududundan Görürdükleri Emval u Eşyayı Beyan Eder Sene 242]

Sayfa 2

Gümri'de olan Rusya askerinin ser-gerdesi⁶⁰ Kenyas nâm bu def'a Revan üzerinden bin saldad⁶¹ beşyüz atlı ile gelüp Koşva'nın karyesine hücum edip ber-vech-i defter emvâl u eşya götürdü

Sığır 48 aded

Ganem (:koyun) 25 aded

Hinta (:buğday) 22 somar⁶²

Un 30 çuval

Şa'ir (:arpa) 54 somar

Araba 4 aded

Karye-i mezkûre geldikte askeri geçüp Tayiler nâm karyede olan haneleri ğarat edüp götürdü (kleri) emval u eşyalarının defter (idir) on hanenin eşyası

Sığır 275 aded

Çamuş 31 aded

At 14 aded

Adem 3

Araba 3

Mezkûr Kenyas kışın Gümri'ye geldiğinde askerinden Şüregel karyelerine giçüp cebren götürdüğü emvâl u eşyanın defteri

Teknes karyesinden 5 sığır, 9 (somar) şa'ir, 5 ganem, 5 at, üç takım esliha

Uzunkılsa (Uzun Kilise) karyesinden 2 sığır, 6 somar şa'ir, 3 ganem

Kızılçıkçık karyesinden 4 sığır, 10 somar şa'ir

Camuslu karyesinden 5 sığır, 40 somar şa'ir, 3 araba, 6 öküz

Karahan karyesinden 8 sığır, 8 somar şa'ir

Baş Şüregel⁶³ karyesinden Müsliman hanelerinden götürdükleri 5 kilim, 9 kiçe (:keçe), 7 sığır, 5 at

Perveli karyesinden mukaddem askerler İran'a kadar gelüp 'avdetlerinde Bayındır nam karyeye geldikte Kenyas-ı mezkûr beş yüz saldad bin atlu ile Arpaçayı'nı geçüp karyelere hücum edüp garatinin⁶⁴ defteridir.

⁵⁹ Hırsızlık.

⁶⁰ Gerde: Yapılmış, edilmiş. Ser-gerde: Baş idareci.

⁶¹ Soldat, saldat (Rus.): Er, asker.

⁶² Somar: Hububat ölçümünde kullanılan 16-25 kilo arasında bir ağırlık.

⁶³ Burası Arpaçay sınırına oldukça yakın, kalesi olan bir serhat noktasıdır.

Teknes karyesinden 25 somar şa'ir, 10 ganem, iki kat at esliha
Baş Şüregel karyesinden 150 somar şa'ir, 225 somar hinta, 88 aded sığır, 40 aded ganem,
3 zehmdâr⁶⁵ âdem, 8 kat at esliha, dört hanenin eşyası
İğirm (20) hanenin eşyası 95 somar hinta, 100 somar şa'ir
Uzunkılsa⁶⁶ karyesinden 18 somar şa'ir, 20 somar hinta
(...) karyesinden 95 somar şa'ir, 255 somar hinta, 33 aded sığır, 27 aded ganem
Gelriran/Geleryeran karyesinden 15 somar şa'ir, 5 aded sığır, 5 çuval un
Gedikler nam karyelerin üçünden 19 aded sığır, 25 çuval un
Meşgü/Meşgev karyesinden 15 ganem

Karye-i mezburde at ilhisini gasb eylediklerinde biz dahi atlu gönderüp Kapulu karyesinin ilhisini götürdüğümüzde mezbur ilhiyi gönderüp kendülerinkini götürdüler

Kırkbir senesinin zilhiccesinde⁶⁶ mezkûr Kenyas Gümrü Ağası Mehmed Hasan nam ale'l-gafle⁶⁷ ikiyüz mikdar atlu ile irsal edüp Aküzüm nam karyeyi basup cümle emvâlini garat edüp götürdüğünden ma'da bir Müsliman hanesini cümle emvâl u eşyasile götürdüğü vakt bu taraftan asker cem' oldukda mukabele olacağını fehm edüp⁶⁸ garat-ı mezburi baki kalanın defteridir

50 aded ganem
5 re's at
12 aded öküz
3 aded tüfek
18 aded inek
2 zehimdâr(r) âdem

Müsliman hanesinin
35 aded ganem
65 aded sığır
5 re's at
8 aded kilim
7 aded halı
23 aded bakır
20 aded tüfek
2 çift pışto/pıştov
4 aded giçe (keçe)

⁶⁴ Garatin: *Garet* kelimesinin çoğulu; düşman toprağına yağma için yapılan hücum.

⁶⁵ Zehmdâr: *Zemb'*den türev, yaralı.

⁶⁶ Temmuz/Ağustos 1826.

⁶⁷ Gaflet üzere, kendinde olmayarak, habersiz.

⁶⁸ Karşılık verileceğini anlayıp.

Karye-i mezburden cendroz mukaddem Mehmed Hasan'ın karındaşı Ali Bek Gümrü atlusuyla gelüp Perveli nam karyeyi basup iki hane cebren emvâl u eşyasıyla götürüp iki adem zehmdâr etdiler

Sayfa 3

Cündroz mukaddem Celep naheri basup cebren bulup görür(dükleri) 2 aded aba, 20 aded sığır

Halfcoğlu nam karyeden gice sarkalık ile götördüler 2 at, 19 sığır

Moşgü karyesinden bir defada 6 aded sığır

Perkir-i kebir karyesinden bir defa 2 öküz

Diğer defada götördükleri 1 araba, 5 sığır

Kömürkerre karyesinden bir defada 1 koc, 4 sığır, 2 hımar

Diğer defada 8 sığır

Pirveli karyesinden def'a-i vahidede 3 sığır

Def'a karye-i mezbur sakinlerinden İsmail nam kimesne Revan tarafından gelür(iken) gelen Kinyaz rastgelüp altı re's öküzünü alup ba'de üçünü ve de üçünü götürdü 3 sığır, 1 kılıç, 1 tüfenk

Gölviran karyesinden def'a-i vahidede 10 aded sığır

Diğer def'a 8 aded sığır, 2 aded araba

Ani karyesinden 'ala cins olarak kısarak, 4 aded kısarak

Diğer defada 2 aded camus

Bayrakdar karyesinden 2 camuş, 4 aded sığır

Gaşganlı Haso nam kimesnenin koyun sürüsünden seksen aded koyun

Def'a Hatinin oğlunun ganem 30

Teknes karyesinden def'a-i vahidede 4 at

Diğer defada 5 sığır, 2 araba, 1 kısarak, 3 ganem

Baş Sürcgel karyesinden def'a-i vahidede 5 öküz, 4 camuş

Diğer defada 7 sığır, 4 camuş

Def'a 3 at

Def'a 5 sığır

Diğer def'a 8 sığır

Diğer def'a 7 ganem, 3 sığır

Ergene karyesinden 6 aded sığır

Kızılcıkçık karyesinden 7 aded sığır

Def'a 3 at, 3 öküz

Sayfa 4

Gedikler karyesinden 3 sığır, 2 araba

Diğer Gedikler'den 4 araba, 8 sığır, 1 at

Zibeni karyesinden 3 kısarak, 8 sığır

Şehirli Sağır bostancının nakid para, 1 araba, 2 somar hinta, 4 öküz, 100 kuruş nakid para

Defa-i uhride⁶⁹

Bayrakdar karyesini Mehmed Hasan Bekin damadı atlu ile basup igirm hane götürüp karakulları zehmdâr edüp götürdüklerinde verasından hevar yetüşür bir adem olardan zehmdâr oldu sinorlarına geçirüp kurtardılar, cebren götürdükleri hane 20

Defa-i uhride Kızılçıkçık karyesini yüzelli atlu Kenyas gönderüp karakulları tutup Müsliman haneleri ğarat edüp seksen iki hane cebren götürdü Müslimanların giden emvâl u eşyasının defteridir

109 adede bakır
6 aded giçe (keçe)
31 aded sığır ineği
1 aded tüfek
5 aded halı
9 aded kilim
3 aded camuş
24 aded öküz
11 re's at

(...) reayasından (...) Gümrü tarafına 'azm etmiş iken Camuşlu karyesinde olan Karakullar 'avk edüp⁷⁰ konduklarından Kenyas haberdârimiş Bogos nam zimmi yüz elli atlu ile gönderüp birbirlerine rast geldiklerinde karakullar kalil⁷¹ olduklarından mukavet⁷² getüremeyüp firar ve hane zabt eylemişlerken veraven⁷³ imdad yerişüp mesfurlar mezkûr haneleri ilerü gönderüp kendüleri sebukibar⁷⁴ girüde da'va eylediklerinde mesfurlardan yigirm at ahz eylemişler ba'de ikiyüz elli atlı dahi gönderip yine anları ve haneleri cebren ahz ve 'avdet eyledikleri".

Uzunkilise karyesinden 8 aded öküz

Defa 3 at

Defa 1 at

Defa 2 merak

Karahan karyesinden 2 kısarak, 7 öküz

Defa (1) araba götürüp, Ya'kup nam kimesne(yi) mecruh etdikler(i)

Tepecik karyesinden 20 aded sığır

İncedere degirmeninden 22 aded sığır

Koşavanik karyesinden 6 aded sığır

Defa-i uhride 7 aded sığır, 3 aded camuş

Murad Bek karyesinden 7 aded sığır

⁶⁹ Defa-i uhri: Başka, diğer, çoğul hâli "ahar".

⁷⁰ Avk: Alıkoyma, tutma, engel alma.

⁷¹ Kalil: Az.

⁷² "Mukavemet" olmalıdır; karşı durma, dayanma.

⁷³ "Arkadan, geriden" anlamında olmalıdır.

⁷⁴ Sebu: Desti, şarap kabı.

⁷⁵ Geri döndükleri.

Sayfa 5

Def'a-i uhride Perkir-i Kebir karyesinden 5 aded öküz

Def'a-i uhride Kızılçık karyesinden Arvestelli Kaplanoğlunun yedi aded öküzünü götürdüğü

Acem ile sefer esnasında⁷⁶ Gümrülü Mehmed Hasan Bekin oğlu Rehim külliye'tlü atlu ile gelüp Zerişad⁷⁷ tarafından üç yüzden mütecaviz hayvanat götürdüğünden ma'dası damadı Mehmed Sadık dahi Sögütlü karyesini basup seyfenâğını⁷⁸ perişan edip rusvaylıktan ma'da⁷⁹ iki yüzden mütecaviz hayvanat götürdüğü ve yigirm hanenin kilim ve kice (keçe) vesair eşyasını külliye'n azh ve yağma eyledikleri

Acem asakiri yağmasından havfen⁸⁰ Süreğel karyesi ahalisinden elli beş hane zahiresini ve eşyasını Bayındır karyesine komşulukları cihetiyle emanet koymuşken külliye'n zabt eyledikleri (...) zahireleri 'ale'l-hesap üç yüz somar (...) derun hanelerinde olan eşya lâmhisi velâye'u'd sahipleri perişan olduğundan 'alehde tahrir olunmadı (...) Camuslu karyesini üç def'a söküp odunlarını götürdükleri (...) her bir karyeyi iki üç def'a söküp götürdükleri mütevatiren⁸¹ şayandır

Hasan Han Magazberd kal'asını muhasara eylediği esnada Kinyaz Bayındır karyesine gelüp kardaş Köstan zimmi üç yüz atlu ile gönderüp Süreğel Müsliman re'ayası Perveli karyesinde tehassün⁸² eylemişken hücum ve da'vi ve tasdik eylemiş iken Hasro Paşanın kethüdâsı Hacı Hasan Ağa Subten/Subatan karyesinde asker ile olduğundan istihdam-ı âdem gittiğini istim'a edüp Mayusa avdet eyledikleri anda Köstan-ı mesfur ile geçen mayor üç yüzden ziyade atlu'yı menhusesiyle⁸³ gelüp Kızılçık ve Teknes ve Uzunkilse nam karyelerde Acemden tehassün eyleyen bin yediyüz hane cebren ve kahren göçürüp Lörü ve havalisini şin (şen) eyledi ve odunlarını dahi götürdükleri

Zarişad kurralarında sakın kırk Urum hanesi ale'l-gafle basup götürdü

Ba'de aylat⁸⁴ ve re'aya perişan olduktan sonra Aküzüm karyesinden altmış hanenin odunlarını götürdü ve üç yüz somar dahi zahiresini götürdü

⁷⁶ Bu sefer 1821 de başlayıp 1823 yılında sona eren Osmanlı-Iran savaşı ile ilgilidir. Bu savaşta Abbas Mirza komutasındaki İran ordusu Muş'a kadar Doğu Anadolu topraklarını ve Kars'ı yağmalamıştı.

⁷⁷ Günümüzde Arpaçay ilçesinin merkezi.

⁷⁸ "köyün askerini perişan etmek" anlamında kullanılmış olmalıdır.

⁷⁹ Rezillikten başka.

⁸⁰ Korkudan.

⁸¹ Mütevatir: Halk arasında ağızdan ağıza söylenen ve yayılan haber; sıhatli, doğru olması yüksek haber.

⁸² Tehassün: Kale veya hisara kapanma.

⁸³ Uğursuzlarıyla.

⁸⁴ "Aylar" burada eyalet anlamında kullanılmış olmalıdır.

Ve Hamzegerek karyesinin otunlarını otuz hanenin ve külliye zahirelerinin beş yüz somardan ziyade

İncedere karyesinin elli hanenin otununu ve beşyüz somar zahiresini götürdükleri

Oğuzlu karyesinden (defa-i uhrîde) üçyüzseksen somar zahire

Defa Bayrakdar karyesinden yüz kırk somar zahire

Ve Kürekdere karyesinden altmış hanenin odununu ve beş yüz somar zahiresini

Fimili karyesinden otuz hanenin odunlarını külliye götürdükleri

Ve Çarbaşı karyesini külliye söküp götürdükleri ve Aralık karyesinden re'aya tamlarını külliye söküp götürdükleri ve andan ma'da Sultan Murad-ı Salis tabe serahenin karye-i mezkûrde bina eylediği cami'i şerifin otununu ve mefruşatını külliye götürdükleri ve taşlarını dahi

Sayfa 6

Ve Paldırvan karyesinin seksen hanenin otunlarını ve Şekü karyesinin dahi olmişkâr hanenin otunlarını külliye götürdükleri

Defa-i uhrîde Baş Şüregel karyesini basup on hane emvâl ve eşyasıyla göçürüp götürdükden ma'da bir Müsliman nâ-mevza⁸⁵ deli kız dahi götürdüler

Defa Teknes karyesinden Mehmed Hasan Bek gelüp bir nikâhlı hatun cebren götürdüğü

Zirheci/Zirehçi karyesinden Kinyaz hefite⁸⁶ on hane göçürüp götürürken Baş Şüregel'in subaşı hayra vakıf olup veraven yerüşüp da'va eyledükde zaferyâb olmayup⁸⁷ kendüsini şehid ve at ve silahını kemerinden bin altunını ahz eyledikleri

Ve Bacalı karyesinden Gasganlının beş yüz koyunını Kinyaz (:Knez) görürdüğü ve üç yüz elli sığır ve yetmiş at ve yigirm hanenin cümle eşyasını yağma eyledikleri

Ve Hamzagerk ve Oğuzlu karyelerini Kinyas (:Knez) külliye emvâl u eşyasını yağma ve garat eylediği

Akçakal'a karyesinden Hire İsmail'in oğlunu hefite ahz eyledikleri

İgirmiki (:Yirmi iki) tarihinden sonra Moskavalı Arpa suyunu bu tarafa geçüp cebren ve kahren tasarruf idüp ve otlarını bidediği karyeler Zaza ve Okçuoğlu diğer Okçuoğlu ve Ocakkulu ve Karakilisa ve Karakışlak ve Molla Musa ve Aralık ve Asrehane ve Güllübulak ve Karaçene

Ba'de Kars valisi Sert Mahmud Paşa eyamende Tiflis'e âdem gönderüp arde (:orda) şor ceneralden o senede bidedikleri yedi bin araba otun parasını talep eyledükde arabasını bir

⁸⁵ Ahenksiz, düzeni olmayan, kusurlu.

⁸⁶ Çoğulu, "hefiyyat"; gizli işler, esrar.

⁸⁷ Başarılı olamayıp.

manata kat' eylemiş Kenyaz iğfal edüp⁸⁸ beher sene alurlar diyu men' eyledi otuzuncu sene (1230) babapaşının⁸⁹ hengâmında⁹⁰ biçemdi ba'de yine bicediler ve andan sonra ziraat ve tasarruf idiyorlar muhafızlarımız her ne kadar yazdılsa bir gün ref'ile cevap virdi 'akıbet bunu şerif ögerdir diyu Salih Paşa oğulları divan efendisini Tiflis'e gönderdiğinde komayup şeriften benim hakkımı paşanız alsun ben de viririm Tiflis'e gitmeye ne hacet direk avdet irdirdi ba'de bendenize tahrir etdiğinde cevabında murafa'a⁹¹ eylesin şer'an bu yemine bir şey'i kursa sem'an ve ta'a (ten)⁹² dediğimde ulema tarafından Hacı Mahmud Efendi ve a'vat tarafından Beluş Osman Paşa ve müşarun-ileyh tarafından selam ağası Abdullah Ağa ta'yin olunup Arpa suyu kenarında üçgün bekledin sonra kendüsi gelemeyüp gican miveri ve Gümrülü Mehmed Hasan Bek gönderüp şer'an ve hükmen bu yemine bir şey'i koydular hilaf olduğunda vazgiçerim direk kendüsi dahi cevap virdi ve sizler gidin ben adem gönderir paşaya yazarım diyup gönderdi ba'de Gümrülü Herarad nam kimesne müşarun-ileyhe irsal edip tahrir etmişdik mesfurun takririne i'timad idesin cevap bu imişki bir ceraye⁹³ yerdiz biz bicmesek düzde kalur müşarun-ileyhi mahkemeye gönderip cevap versinler ahali cem' olup cevap verdilerki eger dost iseniz hudud-ı hakanıyyeye geçiniz ve âlâ haberdar eylemeniz bad-ı şahanemize tahrir edelim sonra cevap virdik Yusuf Paşa topları dahi orda bıraktı firar etdi bize kaldı diyu kat'ı cevap verdi

Sayfa 7

Sert Mahmud Paşa hengâmında Acem'in hakkında Leczki askerini Nahçıvan ve Zebni ve Eğrek ve Zerheci karyelerinde muhafazada iken al-el-gafı Kinyaz iki top dört yüz saldat iki yüz atlı ile basup otuzbeş âdem Müslimandan şehid ve üç zımmi ve iki zımmiye katl eylediklerinden ma'da elli beş âdem esir ve yüz elli sığır re'aven dört hanenin eşyasını ve yüz seksen âdemin elli beş kiseye balığ oldu müşarun-ileyh Tiflis bir melufe⁹⁴ tahrir eylediyse de Kinyazın hakkından söyle gelürüm böyle gelürüm direk ref' ile cevap virdi.

⁸⁸ Dolandırıp.

⁸⁹ Papa başı olmalı.

⁹⁰ Zamanında.

⁹¹ Mahkemede yüzleşme-mahkemeye sevk etme-mahkemesini görme-mahkeme olma.

⁹² Baş üstüne.

⁹³ Cer: Uçurum, çukur. Demek ki or biçilen saha pek de kaliteli, verim alınan bir saha değildir.

⁹⁴ Bu kelimenin "melfuf-melfufe" kelimesi olması mümkündür; bir zarf veya mektubun içine konulmuş.

EK 2

Rus Emperyal Resminde Kars; Kars İşgali [Kaynak: *Slava Russkogo Orujiya*, s. 67, 107]

Resim 1: 19.yüzyıl sonunda Kars şehrinin görünümü. Ressam İ.Zankovskiy. Yağlı boya aslı St.Peterburg Askeri Tarih Müzesi'ndedir.

Resim 2: 28 Haziran 1828'de Rusların Kars Kalesine Saldırısı. Ressam Yaroslav Çuhodolskiy tarafından 1839'da tamamlanmıştır. Yağlı boya aslı St.Peterburg Askeri Tarih Müzesi'ndedir.